

ФРАНЦУЗ ИСЛАМТАНУЫ МЕН АРАБИСТИКАНЫҢ ГУМАНИТАРЛЫ БІЛІМДІ ДАМУДАҒЫ РӨЛІ

¹Н.Л. Сейтахметова, ²Ж.Ж.Тұрғанбаева

АННОТАЦИЯ

Дәстүрлі түрде гуманитарлық білімдердің алдыңғы қатарында тұрған француз исламтануы өзінің өрлеуі мен құлдырауын бастан өткерді: крест жорықтары заманынан туындаған ориентализм, отаршылдық саясат және мигранттар өмір сүретін отарлаудан кейінгі дағдарысты қалпына келтіру кезеңі, бір кездері дамыған мультикультурализм тұжырымдамасымен, инклюзивті білім іздеумен және толерантты әлеуметтік және еңбек саясатымен «шектеседі».

Ғалымдар ХХ ғасырдың басындағы француз зерттеушілерінің авторлығындағы тарихнамалық еңбектер Солтүстік Африка аймағының классикалық мәдениетінің дамуына, араб-мұсылман жаулап алуларының теріс салдарының әсеріне назар аударғанын атап өтті. Кейінірек мұсылман мәдениет қайраткерлерінің зияткерлік мұрасын зерттей келе, ежелгі дәстүрдің сақталуында және гуманистік ойдың үздіксіз дамуын қамтамасыз етудегі ислам мәдениетінің рөлін түсіну ғылыми білімге енді.

Тарихнамалық және геосаяси жұмыстар кросс-мәдени тәсілге негізделген пәнаралық сипаттағы зерттеулермен алмастырылды. Осыған байланысты исламдық ғылыми дискурс араб, түрік, парсы тілдерін білетін, исламға қатысты зерттелетін мәселелерді субъект-объектілік қатынастар тұрғысынан емес, ішінен ашуға қабілетті мұсылман авторларының зерттеулерімен байытылады.

Түйін сөздер: исламтану, диалог, бірегейлік, шығыстану, исламдық салыстырмалы зерттеулер, француз исламтану тәжірибесі.

Мақала Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің ғылыми жобасы «Исламоведение как диалогический проект гуманитарной науки: опыт Казахстана и Франции» аясында дайындалған

^{1,2}ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Ж.Ж.Турғанбаева
zhanara0890@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Сейтахметова Н.Л.,
Тұрғанбаева Ж.Ж.
Француз исламтануы
мен арабистиканың
гуманитарлы білімді
дамытудағы рөлі // Адам
әлемі. – 2021.
– № 3 (89). – Б. 166-179.

Роль французского исламоведения и арабистики в развитии гуманитарных знаний

Аннотация. Французское исламоведение, которое традиционно пребывает в авангарде гуманитарного знания, переживало свои взлеты и падения: ориентализм, порожденный эпохой крестовых походов, колониальная политика и постколониальный период кризиса восстановления, в которых проживают мигранты, «граничат» с передовой в свое время концепцией мультикультурализма, поисками инклюзивного образования и толерантной социальной и трудовой политикой.

Ученые отмечают, что историографические работы начала ХХ века за авторством французских исследователей сосредоточены на негативных последствиях арабо-мусульманских завоеваний для развития классической культуры североафриканского региона. Позднее, с

изучением интеллектуального наследия мусульманских деятелей культуры в научное знание пришло понимание роли исламской культуры в обеспечении сохранения античной традиции и непрерывного развития гуманистической мысли.

Историографические и геополитические работы были сменены исследованиями междисциплинарного характера, опирающимися на кросс-культурный подход. В этой связи исламоведческий научный дискурс обогащается исследованиями мусульманских авторов, владеющих арабским, турецким, фарси, которые способны раскрывать исследуемые проблемы, связанные с исламом, изнутри, а не с позиции субъект-объектных отношений.

Ключевые слова: исламоведение, диалог, идентичность, ориентализм, исламская компаративистика, французский исламоведческий опыт.

The Role of French Islamic Studies and Arabic Studies in the Development of Scientific Knowledge

Abstract. French Islamic studies, which have traditionally been at the forefront of humanitarian knowledge, have experienced their ups and downs: Orientalism generated by the era of the Crusades, colonial politics and the postcolonial period of the crisis of recovery, in which migrants live, "border" on the once advanced concept of multiculturalism, the search for an inclusive education and tolerant social and labor policies.

Scientists note that the historiographic works of the early 20th century authored by French researchers focus on the negative consequences of the Arab-Muslim conquests for the development of the classical culture of the North African region. Later, with the study of the intellectual heritage of Muslim cultural figures, scientific knowledge came to understand the role of Islamic culture in ensuring the preservation of ancient traditions and the continuous development of humanistic thought.

Historiographic and geopolitical work has been replaced by interdisciplinary research based on a cross-cultural approach. In this regard, Islamic scholarly discourse is enriched by the research of Muslim authors who speak Arabic, Turkish, Farsi, who are able to reveal the problems under study related to Islam from the inside, and not from the standpoint of subject-object relations.

Key words: Islamic Studies, Dialogue, Identity, Orientalism, Islamic Comparative Studies, French Islamic Studies Experience.

Kіpіcne

Араб елдерімен тарихи байланыстары қазіргі таңда да үздіксіз болып отырған Франция исламтану мен арабистиканың ең күшті және ежелгі мектептерінің бірі екені белгілі. Исламтану ойының аталған бағыттары Францияның Халықаралық қатынастар институтында (IFRI), Париждің саяси зерттеулер институтында (IEP), Францияның шығыс тілдері және өркениеттері институтында (INALCO) және төменде қарастырылған көптеген басқа орталықтарда зерттеледі. Исламтану және онымен байланысты пәндерге белгілі бір қызығушылық Таяу Шығыстан келіп Францияда коныстанушылардың қомақты санымен, сондай-ақ Францияның аймақтағы отарлық тарихына бай-

ланысты болып отыр. Ислам елдерінде болып жатқан процестерді түсінуге деген ұмтылыс зерттеулердегі бейтараптық пен объективтілікпен қатар жүруі керек, ал негізінен ислам елдерінен келген зерттеушілердің эмоционалды жақтарының болуына байланысты. Бұл көбінесе исламтану білімінің саясиленуі мен әлеуметтенуіне байланысты, әрине, қажетсіз. Сонымен бірге, «араб көктемі» оқиғалары зерттеу бағдарламалары Парижде, Лионда, Эксан Прованстың бірқатар жоғары оқу орындарында жұмыс жасап жатқан француз исламтану мен арабистикасының әлсіз жақтарын да көрсетіп қалды [3].

Орта ғасырдағы ислам мен христиандықтың идеялық қарсыласуының еуропалық дискурсы Ағартшылық

дәуірінде жойылды. Атақты Вольтер исламды адам еркіндігі, төзімділік пен теңдік діні ретінде түсінді. Әсіресе, ислам және христиан әйелдерін салыстыра отырып, жазушы алғашқылардың артығырақ еркіндігі туралы қорытындыға келді. Діни доктринаны саясаттандырумен сипатталатын исламды зерттеудегі шығыстық үрдістер 1789 жылғы Француз Төңкерісінен кейін өзгере бастады ма? Осы кезден бастап Құранды аудару және түсініктеме беру қажеттілігі араб тілін кеңінен үйренуге себеп болды. Кітапты аударумен қатар, исламтану зерттеулері мен арабтану бойынша еңбектер пайда болды. Құран мен Библияны салыстырған осы жұмыстардың арқасында, исламдық және христиандық құндылықтар исламның пайдасына, араб және исламдық зерттеулер академиялық ортада, жоғары деңгейде дамып көтерілді.

Жағдай Египетке, кейінірек Алжирге жасаған француз экспедициясынан кейін, жергілікті тұрғындар жиһад ұранымен билікке қарсылық көрсеткеннен соң өзгерді. 1870 жылдан бастап Алжирдегі араб тілі екінші қатарға ысырылды, ал XIX ғасырдың басында Алжирдің отарлануына байланысты арабистік зерттеулер Алжирде де, Францияның өзінде де исламға бағытталған зерттеулер жайыла бастады. Араб тілі білімнің дінтану және исламтану салалары деп анықталмайтын, өз алдына зерттеу объектісіне айналады. Мектеп және университеттік білім беруде пәні ретінде араб тілі XX ғасырдан бастап белсенді түрде оқытылып келеді.

Араб тілі мен ислам мәдениетін зерттеуге деген саяси серпін 1846 жылы «ислам үшін» қарсылық көрсеткен отарланған халықтарды түсінуге деген ұмтылыс болды. Содан кейін Шарль Солвенің (Charles Solvet) жаңсақ түсіндіруінің нәтижесінде «жихадты» қасиетті соғыс ретінде түсіну пайда болды.

Бірте-бірте Алжирдегі араб тілін француз тілі қоғамдық білім беру мен мемлекеттік қызмет саласынан ығыстырды. Араб тілі тек діни білім саласында оқытылды. XIX ғасырдың аяғынан бастап араб тілінде «қызмет көрсетілетін» қоғамдық өмір салаларының қысқаруы, оны Алжирде өлі тіл деп жариялауға әкелді.

Париж, Марсель және Алжирдің оқу орындарында араб тілін оқыту отарландың нәтижесінде өрбіген ориенталистік көзқарастардан туындады. Бүгінгі таңда бақыланаған осы көзқарастарды ығыстыру түбегейлі сәтті деп сипаттауға болмайды, өйткені Францияда және бір кездері бақыланатын аумақтарда оның жақтаушыларының таралуын үкімет бақылауына алуға мүдделі болып отырған араб тілі негізінен ислам дінімен байланысты болып қала береді. Әрине, бүгінгі таңда біз діни доктрина мен практиканың аса маңызды нұсқаларының таралуын бақылау туралы айтып отырмыз.

XX ғасырдың ортасына қарай Франциядағы француз халқымен тең міндеттерге ие бола тұра азшылық мұсылмандардың құқықтары тапталды. Атап өткендей мұсылмандарды галлиндендіру немесе оларды еуропаландыру әрекеттері арқылы қиын болды. Шын мәнінде, осы көріністен ғылыми ойдың евроислам сияқты бағыты анықталды. Соңғысының кейбір ережелерін христиандық-еуропалық шығыстанушылар мектебінен өткен ғалымдар жасаған. Мұндай ғалымдар – Мұхаммед Аркун, Джамал Эддин Беншейх (Jamal Eddine Bencheikh), Али Меррад (Ali Merad), Мохаммед Хамидулла (Mohammed Hamidulla) болды.

Исламның саясилануы 1979 жылы Аятолла Хомейнидің Иран төңкерісінен кейін қайта жанданды. Мағриб елдерінен қоныс аударған көптеген адамдардың арасында саяси босқындар болды. Еуропада, әсіресе Францияда әлеуметтік

жағдайдың өзгеруі ХХ ғасырдың 60-80-ші жылдарында дін мен зайырлылыққа қарсы тұру дискурсынан көші-қон дискурсының басымдылығын тудырды [4].

Дәстүрлі түрде гуманитарлық білімдердің алдыңғы қатарында тұрған француз исламтануы өзінің өрлеуі мен құлдырауын бастан өткерді: крест жорықтары заманынан туындаған ориентализм, отаршылдық саясат және мигранттар өмір сүретін отарлаудан кейінгі дағдарысты қалпына келтіру кезеңі, бір кездері дамыған мультикультурализм тұжырымдамасымен, инклюзивті білім іздеумен және толерантты әлеуметтік және еңбек саясатымен «шектеседі».

Ислам дәстүрін батыстық дискурстың Өзгелердің мәдениеті деп қабылдауы «өркениеттер қақтығысы» тұжырымдамасының бастауларының бірі болды [5]. Бұл жерде «ислам» діни тәжірибе ретінде емес, бірегейлану және менталдылықтың мәндерегі ретінде қызмет ететін дискурсивті дәстүр ретінде түсініледі.

Ғалымдар ХХ ғасырдың басындағы француз зерттеушілерінің авторлығындағы тарихнамалық еңбектер Солтүстік Африка аймағының классикалық мәдениетінің дамуына, араб-мұсылман жаулап алуларының теріс салдарының әсеріне назар аударғанын атап өтті. Кейінірек мұсылман мәдениет қайраткерлерінің зияткерлік мұрасын зерттей келе, ежелгі дәстүрдің сақталуында және гуманистік ойдың үздіксіз дамуын қамтамасыз етудегі ислам мәдениетінің рөлін түсіну ғылыми білімге енді.

Тарихнамалық және геосаяси жұмыстар кросс-мәдени тәсілге негізделген пәнаралық сипаттағы зерттеулермен алмастырылды. Осыған байланысты исламдық ғылыми дискурс араб, түрік, парсы тілдерін білетін, исламға қатысты зерттелетін мәселелерді субъект-объектілік қатынастар тұрғысынан емес, ішінен ашуға қабілетті мұсылман

авторларының зерттеулерімен байытылады.

Француз исламтанушыларының қазіргі кезеңдегі зерттеулері әртүрлі дәуірлердегі француз-парсы мәдени өзара іс-қимылы, Франция мен Осман империясының өзара қарым-қатынасы мен өзара байытылуы, Алжирдегі сопылық практика мен секуляризациялау процестері, Сирия мен Ливандағы гендерлік жағдай мен мәдени жаңғыру және т.б. талдау, негізгі екпін тар саяси категориялардан мәдени-тарихилықпен алмасқан тақырыптық блоктарға шоғырланған. Парадигманың бұл ауысуы қазіргі исламтану зерттеулерінде болсын, тіптен олар жасаған дискурста да болсын ислам бейнесін «демонизациялауды» ығыстыруға бағытталған.

Егер Францияда араб тілін үйрену мәселесін тарихи өткенді шолу тұрғысынан қарастыратын болсақ, онда бұл тіл зерттеу нысаны ретінде Француз Ағартушылығының алдыңғы қатарына шыққанын атап өткен жөн. Араб халифатының пайда болуы мен кеңеюі араб тілі Қасиетті жазба тілі ретінде кеңінен таралып және танымал болуымен қатар жүрді. Басқаша айтқанда, халықтың исламдануы көбінесе исламданудың құралы болған араб тілін үйренумен қатар жүрді. Осыған байланысты Францияда араб тілін үйрену қиынға соғып және мезгіл-мезгіл тыйым салынды. Бұл процесс зайырлылық пен діндарлық, оң және сол күштер арасындағы қарама-қайшылықты дискурстаумен қиындады.

Ислам діні мен мәдениетін оқып-үйренудің әйгілі орындары бірқатар ғылыми-зерттеу институттары мен жоғары оқу орындары болды.

Сонымен, араб-мұсылман әлемін зерттеуге арналған Француз қауымдас­тығы (Association Francaise pour l'etude du Monde Arabe et musulman - AFEMAM) ислам елдерінің тіл білімін, әдебиеті мен тарихын, сопылықты, ислам ғылымдарын,

ислам секталарын, саяси-экономикалық және әлеуметтік ерекшеліктерді, халықаралық мәселелерді және Ислам әлемінің өнерін зерттеуге бағытталған. Қауымдастықтың Парижде бірнеше орталықтары бар, соның ішінде EPHE (Ecole pratique des hautes études), EHES (Ecole des hautes études en sciences sociales), INALCO (Institut national des langues et civilisations orientales); Прованста – IREMAM (l'Institut de Recherches et d'Etudes sur les mondes Arabes et musulmans); Лионда – Лион университеті мен Страсбургтегі Maison және URBAMA (араб әлемінің урбанизациясын зерттеу орталығы; Франция). Сонымен қатар, қауымдастықтың шетелдік орталықтары бар – Каирдегі IFAO (Institut français d'archéologie orientale) (Француз Шығыс археология институты) және Каирде CEDEJ (Centre d'études économiques et juridiques) (Экономикалық зерттеулер және juridiques орталығы), Бейруттағы CERMOK (Centre d'études et de recherches sur le Moyen Orient contemporain) (сюр-ле-Мойен өнер зерттеу орталығы), Дамаскідегі IFEA (Institut français d'études arabes) (француз саяси арабтар институты), Стамбулдағы IFEA (Француз саяси анатолиен институты), Тунистегі IRMC (де популяризаторлар-сюр-ле-Магриб өнер институты), Сандағы CFEY (Centre français d'études yemenites) (француз йемениттерді зерттеу орталығы).

Қауымдастықтың мұндай кең түрдегі ғылыми-білім беру желісі Таяу Шығыс елдерімен тарихи негізделген байланыстары бар және исламды ұстанатын тұрғындардың басым санына ие Франция шындығындағы исламтану білімінің маңыздылығын көрсетеді [6].

Бұған қоса, 1999 жылы Білім министрлігі Парижде Исламды зерттеу институтын және мұсылман әлемі қоғамдарын құруды бастады (IISMM). IISMM өз қызметінің мақсаттарын ислам әлемін зерттеу саласындағы ғылыми-зерттеулермен алмасу, жас ғалымдарды

қолдау, конференциялар мен семинарлар арқылы ислам туралы білімді тарату, мемлекеттік сектор мамандарының біліктілігін арттырумен анықтайды [7].

Исламтануды зерттеудің атақты орталығы сонымен қатар атақты шығыстанушылар мен исламтанушылар – Луи Массиньон, Жан Суваже (Jean Sauvaget), Анри Лавус (Henri Laoust), Режиш Блашер (Regis Blachere), Жак Берк (Jacques Berque), Клод Каен (Claude Cahen) классикалық еңбектері шоғырланған Library of Arab, Turkish and Islamic Studies кітапханасы болып табылады [8].

Бұдан басқа, семит-хамит лингвистикасы мен Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка елдерінің тарихына мамандандырылған кең көлемдегі исламтану кітапханасына ие семиттік зерттеулер институты бар. Институт кітапханасының басты құндылығы – Таяу Шығыстағы Қасиетті жазбаларды талдау және герменевтикалық зерттеу [9].

Әрине, француз исламтанушылары жалпы еуропалық ғылыми-зерттеу бастамаларына қатысатыны сөзсіз. Мысалы, 30 жылға жуық уақыт бойы еуропалық араб зерттеу орталығының қызметі халықаралық ұйымдармен және араб елдерінің форумдарымен байланыс орнату, мақалаларында терроризмге және экстремистік риторикаға қарсы тұру тақырыбын ашып көрсетумен, дінді деструктивті түсінуді кеңейтуде БАҚ пен әлеуметтік желілердің әдістері мен құралдарын қалай тану керектігін, бір полярлықты және онымен байланысты туындайтын өңірлік және жаһандық проблемаларды қалай еңсеруге болатынын белгіленген жұмыс істеп келеді [10].

Францияның арабтанушы-исламтанушылары исламтану мұрасының ауқымдылығы мен мазмұндылығы жағын құрады. Францияда жұмыс істейтін исламтану мектептері көп ұзамай институционализацияланды. Исламтану институттары арабистиканы, Құран тілін, грамматикалық жаттаулардың

классикалық және классикалық емес дәстүрлерін оқуға мамандандырылды. Париж университеті жанындағы Исламтану институтын басқарған Годфруа-Демонбин М. (1862-1957 жж.) сияқты исламтанушылар негізгі жұмыстарын діни дәстүр тарихына, араб филологиясындағы классикалық дәстүрге арнады. Арабистикадағы әдіснамалық зерттеулер оның есімімен байланысты.

Кара де Во Б. (Bernard Carra de Vaux) (1867-1953 жж.) өзінен кейін мұсылман философтары Ибн Синаға (Авиценна), әл-Газалиге, иллюминативизм өкілдеріне арналған бірқатар еңбектер қалдырды. Өз еңбектерінде ол христиан және ислам философиясының дәстүрлері арасындағы диалог идеясын жүргізді, компаративистік зерттеулерде диалогизмді жақтады.

XIX ғасырда Сильвестер де Саси негізін қалаған исламтану дәстүрлері XX ғасырдың басында гуманитарлық ғылымдағы сын-қатерлерге байланысты өзгеруде және бұл сын-қауіп-диалог.

Ислам дәстүрін зерттеуде диалогтік үлгіні тұрақты ілгерілету қажеттілігі исламтану диалогизмінің қалыптасуының бастапқы нүктесіне айналды.

Де Саси әйгілі шығыстанушылар саңлақтарын тәрбиелеп шығарды, олардың ішінде мысыртанушы Франсуа Шамполион, ирантанушы Жюль фон Моль, Фирдоусидің «Шахнамасын» аударған және түсіктемесін жасаған, арабтанудың лингвистикалық және құрылымдық бағытын құрған арабист Луи Жак Бренье бар.

Алғашқы исламтанушы-шығыстанушылардың бірі, исламдық ғылыми және филологиялық-философиялық дәстүрлерді қайта құруға байланысты исламтану зерттеулерінің тарихи негізін құрған да осы де Саси еді. Де Саси жасаған Ибн ан-Надимнің «Китаб Аль-Фихрист» еңбегінің түсіндірмелері библиографиялық және тарихнамалық

бағыттарға жол ашады. Де Саси мен оның шәкірттерінің негізгі жұмысы орта ғасырлық ислам ғалымы Ахмад Бин Абубакр Вахишидің ғылыми өмірбаяны туралы дереккөздерді зерттеу болды, оның қаламынан (көптеген мәліметтер бойынша Ибн ан-Надим ғана емес) набатейлік ғылым, өркениет, Египеттің ежелгі иероглифтерін ашып-оқу туралы трактаттар жазылды.

Франциядағы исламтану өзінің дамуында классикалықтан постклассикалық емес бірнеше кезеңнен өтеді. Исламның негіздерін, араб тілін, классикалық ислам мұрасының аудармаларын зерттеуден басталған классикалық кезең постклассикалық емес кезеңнен кейінгі уақыт пен оған сәйкес келетін әдіснамалар дәуірінде, исламтанудың проблемалық өрісінің көп өлшемділігі мен жан-жақтылығы негізгі бағытқа айналатын постклассикалық емес кезеңмен «алмастырылады». Мысалы, Клод Казн (1909-1991 жж.) сияқты ғалымның зерттеулерінде әлеуметтік-экономикалық, саяси факторлар мәселелері басталады. Анри Мас-сэ (1886-1969 жж.) – Фирдоусидің шығармашылық мұрасы бойынша танымал жұмыстардың, сондай-ақ әлемнің көптеген тілдеріне аударылған «Ислам. Тарих очерктері» авторы, сопылықты түсіндіру үшін диалогизм бағытын ұсынды.

Бүгінде Жак Берк, М.Родинсондарды исламтанудың гуманитарлық қоржынына баға жетпес үлес қосқан Францияның танымал исламтанушыларының ішінде диалогтық бағыттың негізін салушылар және классикалық пен неоклассикалық бағыттың ең танымал өкілі – Луи Массиньон (1883-1962) деп атауға болады.

Луи Массиньон – исламтанудағы диалогизмнің жарқын өкілі. Оның ислам мен христиан дәстүрлерінің әлемді және адамның экзистенциялық мәнін түсіндірудегі диалогқа бағытталған күш-жігері Ислам мен Батыс әлемінің

толерантты қарым-қатынасының қалыптасуына айтарлықтай әсер етті. Оның исламдық мистицизм, исламдық ағымдар, филологиялық және лингвистикалық араб дәстүрлері саласындағы зерттеулері исламтанулық зерттеулерде жаңа әдіснамалардың алға шығуына ықпал етті. Исламдық компаративистика бағытын құрған Массиньон онымен пәнаралық әдіснамалық тәсілдер мен принциптердің дамуын байланыстырды. «Revue des etudes islamiques» журналында редакторлық-баспагерлік қызметін қоса жүргізе отырып, Л. Массиньон исламдық мәдени мұраны, ғылыми, философиялық дәстүрлерді қайта құру бойынша белсенді жұмыс жүргізді.

Луи Массиньонның әл-Халлаждың сопылық іліміне арналған осы еңбегін, Э. Саид өзінің «Ориентализм. Шығыстың батыс тұжырымдамалары» ориентализмге қарсы еңбегінде деконструкцияланды. Дегенмен, Э. Саидтің кітабы батыс ғалымдары мен ислам ғалымдары тарапынан да сынға алынғанын атап өткен жөн. Сонымен қатар, бүгінгі таңда Э. Саидтің ориентализмге қарсылығы соншалықты әйгілі емес және шығыстану зерттеулерін шамадан тыс саясаттандырғаны үшін, кейде Батыстың белгілі шығыстанушыларының қосқан үлесін субъективті жеке (авторлық) түсіндіргені үшін сынға ұшырайды.

Исламдық, антикалық және христиан мистицизмі зерттеуде кеңінен қолданылатын герменевтика әдістемесі Луи Массиньонның есімімен байланысты. Оның: «Араб герметикалық әдебиетін түгендеуге кіріспе», «Астрологияның ислам діни ойына енуі» [11] еңбектері оның исламдық зерттеулер саласындағы мүдделерінің жан-жақтылығын ғана емес, сонымен бірге рухани ислам мұрасын айшықтау мен қайта құруда диалогқа деген тұрақты көзқарасын көрсетеді.

Методология

Бұл зерттеуде тарихи қайта құру мен философиялық салыстырмалы зерттеулердің әдіснамалық принциптері қолданылады. Бұл біздің заманымыздың гуманитарлық дискурсындағы француз исламтану тәжірибесінің рөлін ашуға мүмкіндік берді.

Негізгі бөлім

Француз исламтануының тарихи және заманауи контекстері

Франциядағы классикалық кезеңнің исламтануындағы қалыптасқан әдіснамалық тәсілдер жалпы сипаттағы, тарихилық, тарихнамалық және құрылымдық философиялық әдістермен байланысты болды. Франциядағы классикалық исламтану парадигмалары қызығарлық, біз үш бағытты бөліп көрсете аламыз:

1. Әмбебаптық; 2. Аймақшылдық; 3. Диалогтық.

Әмбебаптылық объективті тарихи қайта құруды, киелі лингвизмдердің Құрандық ерекшеліктерінің герменевтикасын қолданумен сипатталатын исламды зерттеудің әмбебаптық тәсілімен байланысты. Аймақшылдық Франция кеңістігінде исламтанудың қалыптасуымен байланысты. исламтанудың француздық контенті Алжир, Тунис, Мароккодағы исламды түсіну ерекшеліктеріне негізделген. Осыған байланысты исламдық зерттеулердің терең қабаты осы аймақтардың ғылыми, философиялық, мәдени мұрасымен байланысты. Диалогизм әрдайым Француз исламтанушылары үшін ислам дәстүрін тану, зерттеу және оны қоғамдық сана формаларында затсыздандыру тәсілі болды: ислам музыкасы, ислам ғылымы, ислам сәулеті, ислам әдебиеті, ислам философиясы. Луи Массиньонның исламтану үлгісіндегі диалогизм идеялары Христиандық және

жалпы Батыс әлемімен диалогтық өзара әрекеттесу жобасын жасады. Маритен идеяларының әсерінен ғалымдарға шабыт берген католиктік исламтану бағыты диалогизмді іргелі әдіс ретінде ұсынды.

Л. Массиньон үшін мәдениеттегі ислам дәстүрін зерттеу оның конфессиялар диалогы саласындағы кейінгі зерттеулеріне әсер етті. Көптеген еңбектерін сопылыққа арнаған ғалым сопылық дүниетаным мен мінез-құлық үлгісінде толеранттылық әлеммен өзара әрекеттесудің шарты мен негізі болды деген қорытындыға келді. Ислам мистицизмі Л. Массиньонның диалогтық компаративистикасын дамытудың бастауы болды.

Ғалымисламтанутұжырымдамасында діндер арасындағы диалог жай ғана мүмкіндік емес, ол әртүрлі мәдениетті және дара мәдениетті қоғамдарда бірге өмір сүру үшін қажет деген қорытындыға келді. Діни түсініктердің және дінге қарсы риторика қақтығысы, ғалымның пікірінше, діни қақтығыстарға әкеледі.

Луи Массиньонның исламтану тұжырымдамасының басқа француз зерттеулерінен және жалпы еуропалық зерттеулерден айырмашылығы – ол өзінің диалог идеясында бірізді. Ислам-христиан диалогы ғалым үшін өркениеттердің дамуы мен кірігуінің факторы ретінде абсолютті. Оның азаматтық ұстанымы да белгілі, ол әрдайым исламофобияға, діни еріксіздікке, діни фактордың саясаттануына қарсы болды. Оның Алжирдегі соғысқа қарсы шыққаны белгілі, ол үшін ол тіпті қамауға алынды. Массиньон өз зерттеулерінде француз қоғамындағы исламдық бірегейлік мәселесін көтереді. Батыс Еуропа қоғамындағы мұсылмандардың бірігуі процесінде рухани бастауларды, ислам дәстүрін сақтау тақырыбы өте күрделі, бірақ өзекті болып көрінеді. XXI ғасырда бұл мәселені шешудің күрделілігін болжай келе, Л.Массиньон көптеген теориялық және

практикалық ұсыныстар қалдырады. Олардың бірі исламдық бірегейлікті сақтауға көмектесетін, өткеннің рухани тәжірибесіне, діни дәстүрге, діни құндылықтарға сүйену. Екіншісі – рухани бастауларды іздеу, дінде Батыстың ғылыми, мәдени құндылықтарын қабылдау үшін қажетті диалогтың әлеуеті бар. Үшіншісі – либералды зайырлы қоғамдар ұсынатын құндылықтар терең түсініліп, диалог призмасы арқылы өңделуі керек. Төртінші – исламтанулық зерттеулердегі диалогизм әдіснамаға айналуға тиіс, нақ осындай әдіснама өткеннің диалогтік тәжірибесін сақтап қалуға және бүгінгі дамыта отырып, болашақ үшін негіз болуға мүмкіндік береді.

Ислам және исламтанудың радикалдануы мен саясаттануына жол бермеушілік пен диалогтық сананың қалыптастыруына байланысты Луи Массиньонның еңбектері бүгінде бұрынғыдан да өзекті.

Л. Гарде, Журне, Анавати, Жело және тағы көптеген басқаларды католиктік исламтану ислам мен ислам сана-сезімінің көріністерін, мұсылмандардың рухани жеке тәжірибесіне құрмет көрсетудегі ашықтық пен диалогқа бағытталған [12] Жақында болған қайғылы оқиғалар аясында Францияда исламофобиялық көңіл-күйдің өсуінің жаңа толқынымен байланысты (Мұхаммед Пайғамбарды карикатуралау туралы мәселе), Л. Массиньонның және католиктік исламтану өкілдерінің еңбектері дінаралық және мәдениетаралық қатынастар стратегиялары үшін бірінбірі толықтырулары пен толеранттылық ресурсы ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Ислам-христиан диалогының мәселесі, оның исламтанудағы мәдени, әлеуметтік және саяси қырларын анықтау терең тарихи негіздерге ие.

Диалог өзінің тұжырымдамалық мағынасында ислам ғалымдарының антикалық мұраларын аудару және

исламдық-антикалық түсіндіруді еуропалық мәдениетке аударудан басталады

Исламтану орта ғасырларда қалыптасады, батыс дәстүрінде ол тіпті христиан бірегейлігін анықтауда маңызды рөл атқарады, өйткені көптеген тақырыптарды қою діни компаративистика тұрғысынан берілген. Теологиялық ережелерді, догмаларды және т.б. салыстырмалы талдау діни дәстүрлердің әмбебаптығы мен ғажайыптығын, мәдениеттің діни нысандарының өзара әсерін анықтады. Теологтар мен мұсылман ғалымдарының трактаттары белсенді зерттелді. Ғылыми-философиялық диалог әдеттегі байланыстық тәжірибеге айналды.

Мұсылман ғалымдарының аудармашылық миссиясы туралы көп жазылды, біз бұған бөлек тоқталмаймыз (ол лайық болса да), аударма қызметін менеджменті мәселесіне тоқталамыз. Әдетте, аудару және түсініктеме беру жұмыстарын ислам, христиан және иудаизм өкілдері жүргізді, бұл кең глоссарийлермен іргелі түсіндірме базасын құруға мүмкіндік берді. Исламтану өзінің қалыптасуының әртүрлі кезеңдерінен өтіп, біртіндеп қойылуы мен шешімі болашақ зерттеулер үшін перспективалы бағыттарды ашатын, өзінің әдіснамасы мен мәселелік сұрақтары бар ғылымға айналады.

Христиан, ислам және иудаизмнің өзара әсері сияқты тақырып мәдени тәжірибелердегі айырмашылықтарды зерттеу кезінде анықталады.

Сонымен қатар, көптеген исламтанушылар ислам дәстүрлерінің Батыстың философиялық, ғылыми және әдеби дәстүрлеріне әсері туралы мәселені көтереді. Мысалы, атақты исламтанушылар М. Асин Паласиос, Э. Бложе, Ф. Габриэлидің пікірінше, Данте шығармашылығына эсхатологиялық ислам тұжырымдамалары әсер етті [13, 128 б.].

Әрине, ислам дәстүрлерімен айналысқан ғалымдар әрдайым объективтілік пен бейтараптық қағидаттарына төтеп

бере алмады, түсіну шекарасын сызып қоятын, қосарлы қатаң қарсылық, еуроцентристік сипаттағы зерттеулер болды.

Ориентализм, біз жоғарыда айтқан Шығыс туралы ілімі ретінде, кейде исламдық өмір салты мен ойлау тәсілін құруда екі жақты, кейде тіпті қажетсіз утилитарлы болды. XIX ғасырға дейінгі исламтану саласындағы ғалымдардың ғылыми қызығушылықтары негізінен арабтанумен шектелді. «Ориентализм» тұжырымдамасы 1838 жылы Француз академиясының энциклопедиялық сөздігінде пайда болды [13]. «Ориентализм» Осы тұжырымдамамен тәуелсіз білім саласына айнала отырып, шығыстану және исламтану зерттеулеріне мықтап енеді.

Исламтанудың отарлық дискурсы зерттеу тақырыбын кеңейтеді. Осы кезеңде Ислам әлемімен диалог орнату әрекеттері геосаяси фактормен байланысты.

Исламтанудағы отарлаудан кейінгі кезең ислам мен ислам мәдениетін таныстыру мен зерттеудегі еуропалық қалыптардың тоталитарлық логоцентризмнен арылту философиясымен байланысты болды. XX ғасырдың соңы діндер мен өркениеттер арасындағы диалогты іздеу кезеңі ретінде белгілі. Өзара түсіністік –өзара жайлы өмір сүрудің негізі. Конфессиялар арасындағы диалогты дамытуда теологтарға ерекше рөл беріледі. Олар барлық дін өкілдерінің күнделікті өмірі саласындағы диалог мәселесіне бастама жасайды. Мұсылман және христиан теологтарының диалог саласындағы бірлескен күш-жігері конференциялар, съездер, симпозиумдар форматтарына «тоғысады». Христиан-ислам конференциялары мен Ислам-Христиан симпозиумдары үнемі өткізіліп тұрды. Олардың ішінде «Еуропадағы шіркеу мен мұсылмандар» (Вена, 1978); «Қазіргі әлемдегі сенім мен сенімсіздік» (Франция, Шантिलли, 1979); «Еуропадағы ислам туралы теологиялық

пікірталастар» (Загреб, 1981); Испания, Австралия, Италия, Коломбодағы бірқатар халықаралық конференциялар [13].

Осы кезеңде исламтануда экзистенциалистік бағыт пайда болады. Француз философтары А. Камю, Дж.П. Сартр тұрғысындағы экзистенциализмнің Мен және Өзге қатынасы туралы рефлексиямен ұсынылғандықтан, экзистенциализмнің әсерінен француз исламтанушыларының шығармаларында өткендегі отаршылдық пен отаршыл саясат үшін «кінә мәдениеті» пайда болады. Луи Гарде және оның ізбасарлары Франция қосып алған ислам территорияларында исламды қайта құрудағы тарихи шындықты талап етеді. Алайда, француз мәдени мұрасының ислам ойына әсері туралы айту керек. Бұл тұрғыда біз өзара әсер туралы айтуды жалғастырамыз.

Француз ағартушылығы мен француз революциясы еркін ғылыми шығармашылық үшін қуатты руханиазат етуші дискурстарға айналғаны сөзсіз. Ислам әлемі елдерінде пайда болған реформаторлық қозғалыс өз бағдарламаларында батыстық ғылыми-білім беру бағыттарымен жақындасуға, исламдық білім берудегі реформаларға, еркіндік пен ойлау креативтілігін орнатуға бағытталған.

Кейінірек исламтану зерттеулері ұлттық өзін-өзі тану, ұлтшылдық және ұлттық бірегейлікті іздеуге тоғыстырылды.

Арабизм мен панарабизмнің пайда болуы Шығыс пен Батыстың исламтануында жаңа беттерді ашады.

Ислам зерттеушілері батыстық зерттеулерді сынап бастайды. Мен мәселесі Басқа сияқты, қайтадан Мен Басқа емеспін (Мен-Бөгде) мәселесіне айналады. Мен және Басқаның «уруба» тұжырымдамасындағы Шығыс-Батысқа қарсы тұруы сияқты Ислам әлемі үшін де, Батыс әлемі үшін де басқа жағдайларда диалогтың жаңа ізденістерінің мүмкіндіктерін көрсетті.

Мұсылман модернистері исламтануда жаңа диалогтық жолды табу қажет деп санады.

Диалогизм арнасында жұмыс істеген қазіргі француз исламтануының көрнекті өкілдерінің бірі Мұхаммед Аркун (1928-2010) болды. М. Аркун екі дәуірдің: XX және XXI ғасырлардың көрнекті ғалымы, зияткері. Артына ғылыми-философиялық, және исламтану мазмұнында мол мұра қалдырды. М. Аркунның зерттеулерінде фальсафаға енгенгізілген классикалық гуманизм дәстүрлері гуманизм құндылығы мәселесін қайта ашады.

Білім беру мен ағартушылықты шыннайы өмірдің шарттары деп санаған М. Аркун, адамның экзистенциясы формуласын моралдық гуманизмнен шығарғаны белгілі. Оның Ислам және Батыс әлемі зияткерлерінің ілімдеріне жақындығы, мораль мен гуманизм тақырыбына үнемі жүгіну арқылы анықталады.

М. Аркунның зияткерлік исламтануы және зияткер исламтанушы бейнесі – бұл қазіргі заман. Исламның қайнар көзі болып табылатын зияткерлік дәстүрді талап ете отырып, Аркун оны барлық исламтанулық зерттеулерінде қолдануды ұсынады.

Бұл нені білдіреді?

Исламтанудағы зияткерлік дәстүр, М. Аркунның пікірінше, өзара түсіністік шекарасын ұлғайтып, ғылыми ой көкжиегін кеңейтіп, заманауи қырларын анықтауы қажет.

М. Аркун – біздің заманымыздың ең танымал зияткерлерінің бірі. Оның ислам, модернизм және гуманизм саласындағы еңбектері қазіргі әлемнің зияткерлік ойының негізі болып табылады. М. Аркунның исламтанулық зерттеулері: демократия және ислам; саясат және ислам; ислам гуманизмі; терроризм және экстремизм мәселелері қатарлы өзекті тақырыптарға арналған.

Оның еңбектері Құран концептілерін интерпретациялап олардың мазмұнын

қазіргі заманға түсіндіру үшін маңызды болып табылады. Исламтану ғылымында Аркун мәселені объективті түрде қайта құруға және оны шешуге мүмкіндік беретін, еркіндік пен сыни рефлексияны қолдануды қажет деп санайды: «Еркін ойсыз, осы уақытқа дейін тыйым салынған зерттеу салаларын ашу мүмкіндігінсіз, жарияланымдар мен пікірталастар еркіндігінсіз біз ешқашан түсіндіру көкжиегін және мен пайғамбарлық дискурс деп атайтын рухани жетілуді дұрыс кеңейте алмаймыз» [14]. Ғалымның бұл сөздерінде – тұрақты гуманизм мен сыни ойлау ұстанымы жатыр. Қайта ой қорыту – құндылықтарды жаппай қайта бағалауды білдірмейді, қайта ой қорыту – тарихи өткенге түбегейлі бетбұрыс жасауды, қазіргі, қолма-қол тәжірибеде қайта ой қорытуды білдіреді.

Исламтану зерттеулерінің мақсаты мен міндеттері бар. Исламтанудың мақсаты – ислам, исламдық дәстүрлер, ислам мәдениеті туралы білімді кеңейту. Бұл кеңейту қарым-қатынасқа ықпал етеді. Исламтанудың міндеттері білім беру, ағартушылық болып табылады. Көптеген мәселелерді шешу ислам туралы қазіргі заманғы түсінікті қалыптастыруға, діни өшпенділікке жол бермеуге және діни сананы радикалдандыруға бағытталған.

Исламтану саласындағы көптеген орындалып жатқан жұмыстар исламофобия тақырыбын ашады.

Француз исламтанушылары исламдағы саяси тақырыптарды, зайырлылық пен діндарлықты көтереді. Әрине, қазіргі зайырлы қоғамдардың дінді саяси биліктен бөлу тенденциясы жалпы қолдау табады, бірақ бұл идеядан бас тарту да бар. Дін саяси билікке қол жеткізудің құралына айналады. Бұл туралы Францияның қазіргі исламтанушылары жазады. Соңғы жылдардағы исламтану зерттеулерінің тақырыптары: зайырлы қоғамдағы діннің өзгеруі, оның жариялылығы, саясатпен байланысы болып табыла-

ды. Кең таралған тақырыптардың бірі – еуропалық қоғамдардың исламдануы. Бұл контекстегі саясаттандырылған метафоралардың саны көп: «Ев-рабия», «Лондонистан» және т.б. Еуропалықтардың мүмкін болатын рухани-мәдени ассимиляциясы ретінде исламдану туралы көп жазылған. Құндылықтардың арақатынасы немесе қақтығысы – еуропалықтардың исламдануының барлық дерлік тақырыптары осыған байланысты. Бұл тақырыпқа арналған пікірталастар әр түрлі: жылы шырайлылықтан радикалдыға дейін. Исламтанушы-мамандар бұл тақырыптарды социологиялық зерттеулерді, дереккөздердің (саяси, ресми, деректі, БАҚ және т.б.) контентталдауын нәтижелі пайдалана отырып, объективті ұсынуға ұмтылады.

Атақты исламтанушы Жиль Кепельдің еңбектері исламтанудағы саяси дискурсты ашады. Жиль Кепельдің әйгілі шығармаларының бірі: «Жи-хад. Исламизмнің экспанциясы және құлдырауы» қазіргі гуманитарлық ғылымдағы «жиһад» терминінің өзгеруін ашады. Бұл жұмыста Жилл Кепель исламизм құбылысының даму үрдісін бақылайды.

Франциядағы исламтану тек академиялық, ғылыми бағыт қана емес, сонымен қатар практикаға бағытталған. Исламтанушылардың дамуы дінтану, философия, саясаттану, конфликтологияны оқытуда сәтті қолданылады.

Франциядағы исламтану дін мен қазіргі ғылымның диалогын негіздеуге бағытталған диалогтық сипаттағы әртүрлі ағымдарды тудырады. Диалог конфессиялар мен мемлекеттің арасындағы қарым-қатынас факторы ретінде саяси исламтануда қозғалады.

Мысалы, Б. Тибидің және кейінірек Т. Рамаданның әйгілі шығармаларынан пайда болған евроислам немесе еуропалық исламды Францияда танымал ғалым Сохейб Беншейх әрі қарай дамытты. Оның XX ғасырдың

90-жылдарының соңында жазған исламдық білім беру, ислам және секуляризм мәселелері жөніндегі кітаптары, оны ғылыми қоғамдастықта танымал етті. Марсельдің мүфтиі болған Сохейб Беншейх, исламды зайырлы қоғаммен біріктіру идеясын жүзеге асырды. Өздеріңіз білетіндей, Франция-сананың әртүрлі формаларында зайырлылық принциптері басым болатын қатаң лаицизм елі. Алайда Франция – терең діни тамырлы ел. Оның аумағы тарихында көптеген діни соғыстар болды. Сондықтан тарихшылар лаицизмді француздар «азап шеккен» деп санайды және оның қағидалары қорғалуы тиіс. Дегенмен, осы салада да реформалар жүріп жатыр. XXI ғасырдағы дінінің жариялылығы – қазіргі Францияның шындығы мен тренді, осыған байланысты қатаң лаицизм барынша жұмсақ болып өзгереді.

Сохейб Беншейхтің пікірінше, интеграцияны қажет ететін мемлекетпен қарым-қатынас саласындағы ислам дін болып табылады. Ол үшін

- ислам білім беруін реформалау;
- имамдар үшін зайырлы білім беру курсы;
- азаматтық құндылықтар мен діни құндылықтардың тепе-теңдігін қалыптастыру;
- Франция мұсылмандарының азаматтық мәдениетін қалыптастыру;
- гендерлік теңдікті алға жылжыту;
- азаматтық қоғам мен ислам диалогы қажет.

Осы басымдықтарды алға тарта отырып, Сохейб Беншейх евроисламның француздық нұсқасын жүзеге асыруға ұмтылды. Алайда, оның стратегиясы француз қоғамында Францияның мұсылман қауымдастықтарының зайырлы дүниетанымның басымдылығы үшін сынға ұшырады және оның қарсыластары діни сана мен исламдық бірегейлікті қайта құруға қабілетті деп санайды.

Франциядағы евроисламды ис-

лам қоғамдастықтарының өкілдері қабылдайды, бірақ тек ислам құндылықтарын басым қабылдау жаңдайында ғана. Еуроисламның стратегиясы XX ғасырдың соңында Батыс Еуропа елдерінде көші-қон процестеріне және мұсылмандардың Еуропаның азаматтық қоғамдарына ықпалдастығы мәселесіне байланысты танымал болды. Б. Тиби және оның ізбасарлары евроислам – ислам мәдени құндылықтары сақталған жағдайдағы диалог пен ықпалдастық деп сендірді. Зайырлы қоғамдағы еуропалық мұсылманның феномені зайырлылықтың құндылықтық парадигмаларында қалыптасуы тиіс. Зайырлы Франция жағдайында исламдық бірегейлікті сақтауға болатындығы толықтай шындық.

Франциядағы евроисламды сынаушылар бұл тұжырымдаманы мұсылмандардың отарлаудан кейінгі жаңа ассимиляциясы деп санайды. Еуропалық ислам, оны қайта құруға талпынғанына қарамастан, өміршең, белгілі бір түрде Францияда бар. Евроисламның ерекшеліктерінің бірі, ең маңыздысы, мұсылмандардың мұсылман емес еуропалықтармен қарым-қатынасының диалогтық құрылысы болып саналады, бұл бірігудің негізі болып табылады. Әрине, бірігу үшін қоғамдағы барлық тетіктердің, ең алдымен әлеуметтік, мәдени, экономикалық, саяси бірігуді реттейтін мемлекеттік тетіктердің өзара әрекеттесуі мен жұмысы қажет. Француз мұсылмандарының қоғамға бірігуі – қазірдің өзінде шындық, бірігу процестерінің күрделілігі Ислам әлемі елдерінен мұсылмандардың жаңа көші-қон ағындарымен байланысты.

Қорытынды

Қазіргі кезеңде осы мәселелерден исламтанудағы саяси және әлеуметтік бағыт қалыптасуда. Исламтану әзірлемелерін іс жүзінде қолданудың үлкен негізі француз мұсылмандары үшін

имамдарды оқытумен, олардың біліктілігін арттырумен байланысты.

Франциядағы исламдық білім беру институттары ағартушылық жұмысына бағытталған. Франциядағы танымал білім беру орталықтары – Эл-Кинди лицейі (Лион қ.), әл-Газали теологиялық институты (Париждің үлкен мешітінде құрылған) және басқалары уақыттың сын-қатерлеріне жауап береді: оқу-ағарту қажеттілігі, ислам мен зайырлы Францияның дәстүрлерін терең білу. Қазіргі заманның сұраныстарына жауап бере отырып, мемлекеттің қолдауымен Францияның көптеген университеттерінде мақсаты исламның диалогтық мазмұнын, оның реформаларды шоғырландыру және қабылдау қабілетін объективті көрсету, қайта құру болып табылатын ислам теологиясы, исламтану бөлімдері ашылды,

Осылайша, Франциядағы исламтану – бұл қоғамда төзімділікті қалыптастырудың, мәдени және діни әртүрлі-лікті қабылдаудың теориялық және практикалық негіздерін қамтитын ғылым, пән.

Францияның белгілі исламтанушылары: де Саси, Массиньон, Корбэн, Аркун, Кепель және басқалары зерттеудің диалогты іздеудің ұзақ жолынан өтіп пәнаралық тәсілдерін анықтады, француз исламтануы диалогтық исламтануды жетілдіру үшін қазіргі заманғы диалог тәжірибесіне сәйкес келеді. Мұндай тәжірибе қазіргі уақытта ғылымның болашағы зор бағыты болып табылатын қазақстандық исламтану үшін қажет.

Әдебиеттер тізімі

1 Аль-адаб аль-ислами. Интисаб. (Исламская литература. Вступление). [Электронды ресурсы] // URL: [https://drive.uqu.edu.sa/_heraddadi/files/merged%20\(1\).pdf](https://drive.uqu.edu.sa/_heraddadi/files/merged%20(1).pdf) [هناك الردادي. الأدب الإسلامي. انتساب](https://drive.uqu.edu.sa/_heraddadi/files/merged%20(1).pdf) [https://drive.uqu.edu.sa/_heraddadi/files/merged%20\(1\).pdf](https://drive.uqu.edu.sa/_heraddadi/files/merged%20(1).pdf) (Қаралған күні 27.09.2021).

2 Makdisi G. The rise of Humanism in classical Islam and the Christian West: with special reference to Scholasticism. – UK, Edinburgh University Press, 1990. – 431 p.

3 Тюкаева Т. Арабские исследования во Франции. Интервью с Мансурией Мокефи, Французский институт международных отношений // Вестник РУДН, серия Международные отношения, 2014, № 3. – С. 173-176

4 Frances approach to Islam from the enlightenment to today [Электронды ресурсы] // URL: <https://English.alarabi.co.uk/english/comment/2017/4/21/frances-approach-to-islam-from-the-enlightenment-to-today>

5 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций /Самюэль Хантингтон; пер. с англ. Т. Веллимева. – Москва: Издательство АСТ. 2017. – 640 с.

6 Middle East Scholars in Europe: an overview [Электронды ресурсы] // URL: <https://org.uib.no/smi/eurames/scholars.html> (Қаралған күні 15.02.2021).

7 Institut d'études de l'Islam et des sociétés du monde musulman [Электронды ресурсы] // URL: <http://iismm.ehess.fr/index.php?672> (Қаралған күні 15.02.2021).

8 [Электронды ресурсы] // URL: https://www.college-defrance.fr/site/en-libraries-archives/arab_turkish_and_islamis_studi.htm (Қаралған күні 27.08.2021).

9 Libraries and Archives [Электронды ресурсы] // URL: <https://journals.openedition.org/lettre-cdf/2059> (Қаралған күні 28.08.2021).

10 [Электронды ресурсы] // URL: <https://www.ceea.com/en/conferences/details/67711> (Қаралған күні 13.05.2021).

11 [Электронды ресурсы] // URL: <http://castalia.ru/index.php?option=com...> (Қаралған күні 22.11.2020).

12 [Электронды ресурсы] // URL: www.erwr.ru/quoatauthor/281/. (Қаралған күні 24.11.2020).

13 Журавский А.В. Христианство и ислам: социокультурные проблемы диалога. - М.: Наука, 1990.

14 Мохаммед Аркун. Ислам и демократия. Какая демократия? Какой ислам? [Электронды ресурсы] // URL: https://strana-oz.ru/2003/6_islam-i-demokratiya-kakoy-islam. (Қаралған күні 26.11.2020).

Ұсынылатын әдебиет:

1 Красников А.Н. Методологические проблемы религиоведения: Учебное пособие. М.: Академический проект, 2007. 239 б.

Transliteration

1 Al'-adab al'-islami. Intisab (Islamic literature. Introduction). [Jelektrondy resurs] // URL: [https://drive.uqu.edu.sa/_heraddadi/files/merged%20\(1\).pdf](https://drive.uqu.edu.sa/_heraddadi/files/merged%20(1).pdf). [هناك الردادي. الأدب الإسلامي. انتساب.](https://drive.uqu.edu.sa/_heraddadi/files/merged%20(1).pdf) [https://drive.uqu.edu.sa/_heraddadi/files/merged%20\(1\).pdf](https://drive.uqu.edu.sa/_heraddadi/files/merged%20(1).pdf) (Karalğan kuni 27.09.2021). [in Arab]

2 Makdisi G. The rise of Humanism in classical Islam and the Christian West: with special reference to Scholasticism. – UK, Edinburgh University Press, 1990. – 431 r. [in Eng]

3 Tjukaeva T. Arabskie issledovanija vo Francii. Interv'ju s Mansuriej Mokefi, Francuzskij institut mezhdunarodnyh otnoshenij [Arabic studies in France. Interview with Mansuria Mokefi, French Institute of International Relations] // Vestnik RUDN, serija Mezhdunarodnye otnoshenija, 2014, № 3. – S. 173-176 [in Russ]

4 Frances approach to Islam from the enlightenment to today [Jelektrondy resurs] // URL: <https://English.alarabi.co.uk/english/comment/2017/4/21/frances-approach-to-islam-from-the-enlightenment-to-today> [in Eng]

5 Hantington S. Stolknovenie civilizacij [Clash of Civilizations]/Samjujel' Hantington; per. s angl. T. Velimeeva. – Moskva: Izdatel'stvo AST. 2017. – 640 s. [in Russ]

6 Middle East Scholars in Europe: an overview [Jelektrondy resurs] // URL: [https://](https://org.uib.no/smi/eurames/scholars.html)

org.uib.no/smi/eurames/scholars.html (Karalğan kuni 15.02.2021). [in Russ]

7 Institut d'études de l'Islam et des sociétés du monde musulman [Jelektrondy resurs] // URL: <http://iismm.ehess.fr/index.php?672> (Karalğan kuni 15.02.2021). [in Russ]

8 [Jelektrondy resurs] // URL: https://www.college-defrance.fr/site/en-libraries-archives/arab_turkish_and_islamis_studi.htm (Karalğan kuni 27.08.2021). [in Eng]

9 Libraries and Archives [Jelektrondy resurs] // URL: <https://journals.openedition.org/lettrecdf/2059> (Karalğan kunii 28.08.2021). [in Eng]

10 [Jelektrondy resurs] // URL: <https://www.ceea.com/en/conferences/details/67711> (Karalğan kuni 13.05.2021). [in Eng]

11 [Jelektrondy resurs] // URL: <http://castalia.ru/index.php?option=com...> (Karalğan kuni 22.11.2020). [in Eng]

12 [Jelektrondy resurs] // URL: www.epwr.ru/quoatauthor/281/. (Karalğan kuni 24.11.2020). [in Eng]

13 Zhuravskij A.V. Hristianstvo i islam: sociokul'turnye problemy dialoga [Christianity and Islam: socio-cultural problems of dialogue]. – M.: Nauka, 1990. [in Russ]

14 Mohammed Arkun. Islam i demokratija. Kakaja demokratija? Kakoju islam? [Islam and democracy. What kind of democracy? What is Islam?] [Jelektrondy resurs] // URL: https://strana-oz.ru/2003/6_islam-i-demokratiya-kakoy-islam. (Karalğan kuni 26.11.2020). [in Russ]

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

<i>Наталья Львовна Сейтахметова</i>	ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, философия ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан
<i>Жанар Жанатқызы Тұрғанбаева</i>	PhD, ғылыми қызметкер, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан
<i>Наталья Львовна Сейтахметова</i>	член-корреспондент НАН РК, профессор, доктор философских наук, главный научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Алматы, <i>Казахстан</i>
<i>Жанар Жанатовна Турганбаева</i>	PhD, научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Алматы, Казахстан
<i>Nataliya Seitakhmetova</i>	corresponding-Member NAS RK, Professor, Doctor of Philosophy, Chief Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MES RK, Almaty, Kazakhstan
<i>Zhanar Turganbayeva</i>	PhD, Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MES RK, Almaty, Kazakhstan